

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SONNI O'RGANISHDA O'QUVCHILARNI FAOLLASHTIRUVCHI TA'LIMIY MATERIALLAR VA VOSITALARDAN FOYDALANISH

X. G'ulomova

Chirchiq davlat pedagogika instituti dotsenti

H. Bakiyeva

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti PhD

ANNOTATSIYA

Maqolada boshlang'ich sinfda o'quvchilarda miqdor bildirgan so'zlarning talaffuzi va imlosini o'zlashtirish, sonning turli shakllaridan nutqda foydalanish ko'nikmasini shakllantirishda kundalik materiallardan va o'quvchilarni faollashtiruvchi ta'limiy vositalardan foydalanish xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: sonlarning talaffuzi va ma'nosi, rim va arab raqamlari, sinf, "Oila" mavzusi, sonning leksik-semantik va grammatik xususiyati, sonni o'rganish bosqichlari.

ABSTRACT

In the state rassmatrivaetsya ispolzovanie jiznenno vajnyx materials i uchebnyx posobiy, aktiviruyushchix uchashchixsya v formirovanii umeniya upotreblyat razlichnyye formy chisel v rechi, ovladenii proiznosheniem i napisaniem kolichestvennyx shlov v nachalnoy

Keywords: pronunciation and meaning of numbers, Roman and Arabic numbers, class, "Family", lexical-semantic and grammatical features of numbers, stages of learning numbers.

KIRISH

Sonni o'rganish tizimi ham son haqidagi materialni leksik va grammatik tomondan sinfdan-sinfga o'tgan sayin boyitib, murakkablashtirib borishni nazarda tutadi.

Boshlang'ich ta'limda son uch yo'nalishda o'rganiladi:

1. Sonlarning talaffuzi va ma'nosi ustida ishlash.
2. Sonning grammatik shakllari ustida ishlash.

3. Sonlarning imlosi ustida ishlash.

Son boshlang'ich sinflarda quyidagi izchillikda o'rganiladi:

– 2-sinfda nechta?, qancha? so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsaning sanog'ini, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsaning tartibini bildirishi;

– 3-sinfda “Son – so'z turkumi” tushunchasi kiritiladi. O'quvchilarda son predmetning miqdorini bildirishini otga bog'lanib kelishi yordamida aniqlash ko'nikmasi o'stiriladi. Bularni o'rganishda sonning leksik xususiyatlariga asoslaniladi. Sonning leksik ma'nosi uni ot bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi.

– 4-sinfda sanoq va tartib sonlar, tartib sonlarning harf, rim va arab raqamlari bilan yozilishi, qo'sh undoshli sonlarning, grammatik shakllangan sonlarning (ikkov, o'ntacha, beshtadan) imlosi, sonlarning gramm, kilogramm, metr, litr, so'm, tiyin so'zlari bilan qo'llanishi va shu so'z bilan bitta so'roqqa javob bo'lishi o'rganiladi. Oldingi sonlarning otga bog'lanishi, so'roqlar yordamida sonni o'zi bog'langan so'z bilan ko'chirish ko'nikmalari o'stiriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shunday qilib, sonning leksik-semantik va grammatik xususiyati uni leksik va grammatik aspektda o'rganishni taqozo etadi. Son grammatika va imlo o'qitishdagi suhbat metodida, yarim izlanishli muammoli metodda, analitik (tahlil), sintetik (tarkib), induktiv metodlarda o'rganiladi. Bu metodlar son yuzasidan beriladigan tushunchalarning mohiyatiga, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga bog'liq holda tanlanadi. Agar o'quvchi son haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lsa, yarim izlanishli muammoli metod yoki suhbat metodidan; agar bola son haqida umuman tushunchaga ega bo'lmasa, induktiv va analiz metodlaridan foydalaniladi.

“Son” ustida ishlash dastur talabiga ko'ra 1-sinf dan boshlansa ham, uni o'rganish jarayoni, metodik jihatdan 4 bosqichga bo'linadi. “Son” boshlang'ich ta'limda elementar nazariy tushunchalar asosida amaliy o'rganiladi. Lekin **1-bosqich**ni to'liq ma'noda sonni amaliy o'rganish bosqichi deb nomlaymiz. Chunki bu bosqichda umuman nazariyasiz son ustida ishlanadi va bu 1-sinfning savod o'rgatish va 1-sinfning 2-yarmiga to'g'ri keladi. Bu bosqich soni o'rganuvchi keyingi bosqichlarga zamin tayyorlaydi.

Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchilar bilan kundalik ishlar, rasmlar, predmetlar, mavzular yuzasidan og'zaki savol-javoblar o'tkaziladi. Masalan: “*Bugun nechanchi sana?, Biz nechanchi asrda yashayapmiz?, Bu yil nechanchi yil?, Darsga*

nechta o'quvchi kelmadi?, Bir yil nechta faslga bo'linadi?, Yilning birinchi fasli qaysi?" yoki mantiqiy mashqlar ishlash bilan bog'liq holda: *"Xonadoningizda nechta uy hayvoni bor?, Nechta yovvoyi hayvon nomini bilasiz?"* kabi.

Mavzular bilan bog'liq holda, "Oila" mavzusida: *"Oilangizda nechta kishi yashaydi?, Nechta akangiz (yo ukangiz, yoki opa-singlingiz) bor?, Siz oilada nechanchi farzandsiz?, Nechanchi yilda tug'ilgansiz?, Hozir nechanchi sinfda o'qiyapsiz?"* yoki **O** tovushi va **O o** harfi bilan tanishtirishda: *Osmonda nechta oy bor?, Nechta yulduz bor?* (Bolani o'ylashga majbur qiladi), *Nechta yulduzning nomini bilasiz?"* kabi.

1-sinfning ikkinchi yarmida mashq ishlash paytida *"Gapda nechta kim? so'rog'iga javob bo'lgan so'z bor?, Nechta unli bor?, Nechta undosh bor?, Berilgan so'z nechta bo'g'inga bo'linadi?"* kabi savollarga javob olinadi.

Bu bosqichda aralash berilgan so'zlardan gap tuzdirish, mashq matnidan gaplar sonini, gapda so'zlar sonini, so'zdagi bo'g'in yoki tovush sonini aniqlatish, ba'zan tahlilni yozma tarzda bajarish (5 ta unli bor, beshta bo'g'in bor) kabi mashq turlari qo'llaniladi. Bunda *"Predmet (nomi)ga bog'lanib kelgan so'zga so'roq berib ko'r-chi?, U nimani bildiriyapti?"* kabi savollardan foydalaniladi.

2-bosqich 2-sinfga to'g'ri keladi. Bu bosqichda asosan ikki vazifa bajariladi:

1. *Nechta?, qancha?* so'roqlariga javob bo'lib, shaxs va narsalarning sanog'ini: *nechanchi?* so'rog'iga javob bo'lib, shaxs va narsalar tartibini bildirgan so'zlar haqida elementar nazariy tushunchani shakllantirish;

2. Sonlarga so'roq bera olish, ularning nimani bildirishini ayta olish, ulardan foydalanib o'z fikrini aniq ifodalash, mazmunga mos holda sonlarni o'rinli qo'llash (*o'nta o'quvchi, o'ntacha o'quvchi* kabi) ko'nikmasini o'stirish, lug'atlardan foydalana olish qobiliyatini shakllantirish.

Bu bilim va ko'nikmalar mashqlar bajarish bilan mustahkamlab boriladi. Dastlabki mashqlar tayyor materialdan sonni aniqlashga va izohlashga qaratiladi, keyingi mashqlar esa fikrni va izlanishni talab etadi. Mashqlar muayyan izchillikda bir tizimni tashkil etishi lozim:

1. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarga *nechta?, qancha?* so'roqlaridan birini bering, shu so'z nimani bildirayotganini ayting.

2. Ajratib ko'rsatilgan so'zga so'roq bering, nimani bildirishini ayting.

3. Sanoq (yoki tartib) bildirgan so'zlarni *nechta?, qancha?* (*nechanchi?*) so'roqlari yordamida aniqlang.

4. Sanoq bildirgan so'zlarni so'roqlar yordamida aniqlang.

5. Nuqtalar o'rniga so'roqlarga mos so'z qo'yib o'qing.

6. Rasm asosida (matnni qayta hikoyalash asosida) bog'lanishli nutq tuzing.

Unda sanoq, tartib bildiruvchi so'zlardan foydalaning.

Mashqda qo'llanilgan sonlarning talaffuzi, imlosi va ma'nosi ustida ishlanadi. Ko'rinib turibdiki, mashq shartlari soddadan murakkabga tamoyiliga asoslangan.

3-bosqichda (3-sinf) "Son" tushunchasini shakllantirish hamda o'quvchilar nutqini yangi sonlar bilan boyitib borish, fikrini aniq ifodalash uchun gap va matn mazmuniga mos sonlar tanlash, ularni o'rinli qo'llash ko'nikmasi o'stiriladi.

"Son" tushunchasini shakllantirish o'quvchilarning shaxs va narsalarning sanog'ini, tartibini bildirgan so'zlar kategoriyalarini o'zlashtirish sifatiga bog'liq.

O'quvchilar bilimni yetarli darajaga keltirish maqsadida sonlar ishtirok etgan gaplar asosida kuzatish, aniqlash, guruhlash va umumlashtirish faoliyati ishga solinadi. Masalan: "*Maorifat xonasiga o'quvchilar keldilar. Ikkita o'quvchi 2-sinfda o'qiydi. 4 ta o'quvchi 3-sinfda o'qiydi*".

O'quvchilar o'qituvchining topshirig'i asosida *ikkita* (nechta?), *to'rtta* (nechta?) so'zlari sanoq, *ikkinchi*, *uchinchi* (nechanchi?) so'zlari tartib bildirayotganini aniqlaydilar va ularni guruhlaydilar (sanoq bildiruvchi so'zlar, tartib bildiruvchi so'zlar). SHuning ichida umumlashtirish ham amalga oshiriladi. Sonning leksik ma'nolari bilan uning grammatik xususiyatlari ham qayd etiladi: *narsa, shaxs bildirgan so'zlarga bog'lanib keladi, tartib bildirgan so'z -nchi, -inchi qo'shimchasini oladi* va hokazo.

"Son – so'z turkumi" sifatida unga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlar ajratiladi: A. shaxs; b) narsalarning sanog'ini, tartibini bildiradi va nechta?, qancha? so'roqlariga javob bo'ladi; v) gapda otga bog'lanib keladi; g) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Bu bosqichda og'zaki va yozma shakldagi ijodiy yozma ishlar (tabiat, yil fasllari, qushlar, hayvonlar, o'simliklar haqida kichik hikoya tuzish) o'tkaziladi, o'quvchilarning sonlardan o'rinli va savodli foydalanishlariga diqqat qaratiladi. Son bilan shakldosh so'zlar o'quvchilarga aniqlatiladi, ma'nosi izohlatiladi: *uch-uch, yuz-yuz, qirq-qirq* kabi.

4-bosqichda eng asosiy eotibor sonlarning imlosiga qaratiladi, ya'ni sonlarning har bir qismini alohida yozish (etti, yigirma yetti), chiziqchasiz va chiziqcha bilan yozish (*7 o'quvchi, 7-sinf, X sessiya, 8-dekabr, 1992-yil*), qo'shimcha qo'shilgandan keyin son o'zagidagi o'zgarishlarni yozuvda to'g'ri ifodalash (*ikki+ov=ikkov, yetti+ov=ettov, ikki+ala=ikkala*), qo'sh undoshli sonlarning

yoziishi (*ikki, yetti, sakkiz, o'ttiz*), sonlarning *gramm, kilogramm, metr, litr* so'zlari bilan qo'llanishi yangi bilim sifatida o'rgatiladi. Sonning 3-bosqichda o'rganilgan grammatik xususiyatlari bu bosqichda asosan mustahkamlanadi.

Metodik ishlar mazmuni shu vazifalarni bajarishga qarab belgilanadi. Gap yoki matnni o'rganishda, chiziqchalar o'rniga mos sonlarni qo'yib o'qish, gap tuzishda maqollar, topishmoq; matn tuzishda ertaklardan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan:

_____ o'lchab, _____ kes.

_____ yigitga _____ hunar oz.

_____ ketib, _____ qoldi.

Bir mayizni _____ bo'lib yemoq.

Pak-pakana bo'yi bor, _____ qavat to'ni bor va hokazo.

Sonlarni miqdor bildiruvchi so'zlar bilan almashtirish: 100 ta – ancha ko'p, 2 ta – kam, oz. Ularni ifodalashdagi farqni aniqlatish: ikki raqam bilan yoziladi, kam, oz so'zlarini raqam bilan yozib bo'lmaydi.

Sonlarning imlosiga doir mashqlarda raqamlarni harflar bilan ifodalash (2, 7, 8, 9, 11 - ikki...: 2+ov, 7+ala, 6+ov; 10 gramm, 100 so'm, o'n so'm...), harflar bilan yozilgan sonlarni raqamlar bilan (arab va rim) ifodalash (etti o'quvchi, beshinchi sinf, ikki ming birinchi yil, o'n to'rtinchi yanvar, 5-sinf, V sinf, 7 o'quvchi...) kabi topshiriqlardan foydalaniladi. Mashqlar asta-sekin murakablashtirib boriladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Boshlang'ich sinflarda sonni o'rgatish ot bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Sonning ot bilan bog'lanishi asosida o'quvchilar ko'p ma'lumotlarni ham egallaydilar.

Sonni o'rganish yakunida o'quvchilar quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari lozim:

1. Sonning sanoq va tartib ma'nolarini bildirishini.
2. Son nechta?, qancha?, nechanchi? so'roqlariga javob bo'lishini.
3. Son otga bog'lanib kelishini.
4. Son gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishini.
5. Sonlarni imlo jihatdan to'g'ri yozishni.
6. Og'zaki va yozma nutqda sonlardan to'g'ri va o'rinli foydalana olishni.
7. Sonlarga shakldosh so'zlar topishni.
8. Matndagi sonlarni boshqa miqdor bildiruvchi so'zlar bilan almashtirishni.

Har bir grammatik mavzu bir necha darsda o'rganiladi. SHuning o'ziyoq o'qituvchilardan har bir darsda o'rganiladigan grammatik material tabiatidan kelib chiqib metod, usul va ish turlarini belgilab olishni, muayyan darslikdan kelib chiqib, darsning texnologik xaritasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Yangi grammatik materialni o'rganish darsining qurilishi 2-sinfda "Sanoq va tartib bildirgan so'zlar" mavzusi misolida quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Yangi grammatik materialni o'zlashtirishni ta'minlash, o'quvchilarning oldingi bilimlarini aniqlash. Masalan, sanoq va tartib bildirgan so'zlarni o'rganish uchun "Biz qaysi so'zlarga so'roq berishni o'gandik?" (shakl va narsa, belgi bildirgan so'zlarga), "Kim?, nima? so'roqlari qaysi so'zlarga beriladi?", "Qanday?, qanaqa? so'roqlari-chi?" kabi savollardan foydalanish mumkin.

Sinf xattaxtasiga "Tok ko'chati o'tqazilgandan keyin uchinchi yili hosilga kiradi" gapi yoziladi. O'quvchilar yuqoridagi savollar asosida narsa bildiruvchi so'zlarni belgilaydilar:

Nima? - tok
Nima? - ko'chat
Nima? - hosil
Nima? - yil

Bu savol-javob yangi materialni ongli o'zlashtirishga o'quvchini tayyorlaydi.

2. O'quvchilarga bajariladigan ishlarning maqsadi e'lon qilinadi:

– Biz siz bilan gapdagi so'zlarga so'roq berishni va shu so'zning nimani bildirishini bilib oldik. Biz tahlil qilgan gaplarda baosi so'zlar qolib ketdi. Bu darsda biz shu so'zlarga so'roq berib, nimani bildirishini aniqlaymiz ("uchinchi" so'zining tagiga chizib ko'rsatiladi, qolgan so'zlarni ham keyin o'rganishlari aytiladi).

3. Yangi grammatik materialni tushuntirish. Yangi material tanlangan gaplarni grammatik tahlil qilish va xulosa chiqarish yo'li bilan tushuntiriladi. Tushuntirish izchil olib boriladigan ikkita ishdan iborat:

a) matn (ichki) tahlili: agar mavzu keng tushuntirishni taqozo etmasa, birinchi misolni tahlil qilish bilanoq xulosa aytib qo'ya qolinadi. Sanoq va tartib bildirgan so'zlar xuddi shunga to'g'ri keladi.

Keng va bir qancha muhim belgilarga ega bo'lgan grammatik material tushuntirilsa, unda bir nechta misol tahlil qilingach, xulosa chiqariladi (so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar, asosdosh so'zlar).

Sinf xattaxtasidagi misol yoniga yana gaplar yoziladi: "Ekilgan tokdan yuz kilogrammgacha uzum hosili olinadi".

O'qituvchi: – *Birinchi gapda yil so'zi orqali uchinchi so'ziga so'roq bering (nechanchi yili?). “Uchinchi” so'zi qaysi so'roqqa javob bo'lyapti? (nechanchi?) Yilning nimasini bildiriyapti? Belgisini bildiriyapti-mi? (yo'q).*

Bolalar javob berolmaydi.

O'qituvchi sinf xattaxtasiga quyidagi birikmalarni yozadi:

birinchi yili

uchinchi yili

ikkinchi yili

– *Tartib bo'yicha qaysi oldin turadi? (1) birinchi yili; 2) ikkinchi yili; 3) uchinchi yili) Ko'rdingizmi, 1-, 2-, 3- yilning, narsaning (predmetning) tartibini bildiriyapti.*

– *Siz nechanchi sinfda o'qiysiz? (2-sinfda)*

– *Siz qaysi sinfdan keyin turasiz? (1-sinfdan)*

Bu jarayonda stol ustiga predmetlarni qo'yib, ularning tartibini aniqlatish mumkin.

Bu so'zlar narsalarning tartibini bildirib, nechanchi? so'rog'iga javob bo'ladi, narsa, shaxs bildirgan so'zlarga bog'lanib keladi:

Strelka bilan ko'rsatiladi:

→

→

uchinchi yili

ikkinchi yili

Ikkinchi gap tahlili orqali sanoq bildirayotgan so'zning so'roqlari, u bog'lanib kelayotgan so'z aniqlanadi:

qancha?

→

yuz kilogramm uzum

Yuz so'zi sanoq bildiriyapti, *kilogramm* so'zi bilan birga *qancha?* so'rog'iga javob bo'lyapti, *uzum* so'ziga, ya'ni narsa bildirgan so'zga bog'lanyapti.

b) xulosani shakllantirish: xulosa ba'zian o'quvchilar tomonidan, ba'zian o'qituvchi tomonidan shakllantiriladi. Uzoq muddatli tahlil va tushuntirishdan so'ng xulosani ko'pincha o'quvchilar shakllantiradi, yasaydi. Bu mavzuda o'qituvchi quyidagicha xulosa yasaydi: *“Nechta?, qancha? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar sanoqni, nechanchi? so'rog'iga javob bo'lgan so'zlar tartibni bildiradi”*.

REFERENCES

1. Matchonov S., Bakiyeva, G`ulomova X., Yo`ldosheva Sh., Xolboyeva G. Boshlag`ich sinflarda ona tili o`qitish metodikasi. –T., Ishonch hamkor. 2021.
2. Matchonov S., G`ulomova X., Suyunov M., Boqiyeva H. Boshlag`ich sinflarda o`qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.–T.: Yangiyo`l poligraf servis, 2008. –224 b.
3. Ne`matov H., G`ulomov A., Ziyodova T. O`quvchilar so`z boyligini oshirish. (O`qituvchilar uchun metodik qo`llanma.) –T.: RTIMM, 1995. –76 b.
4. Fuzailov S., Xudoyberganova M., Yo`ldosheva Sh. Ona tili. 3-sinf uchun darslik, –T.: O`qituvchi, 2019. –152 b.
5. G`afforova T., G`ulomova X. 1-sinfda ona tili darslari. –T.: Taffakur, 2007. –206 b.
6. Ikromova R., G`ulomova X., Yo`ldosheva Sh., Shodmonqulova D. Ona tili. 4-sinf uchun darslik, –T.: O`qituvchi, 2020. –160 b.